

# SZÓFAJ ÉS SZÓALKOTÁS

MÁTAI MÁRIA

1. A legtöbb szóalkotási módot felvonultató, elemző nagy tanulmányt – tudtommal – Papp István írta (Papp 1963). Az általa „külső szóalkotás”-nak nevezett típust ma nem tartjuk szóalkotási módnak. Például a „nyelvjárási szavak közkeletűvé tételét” (i. m. 5) vagy a „régí szavak felújítását” (i. m. 7) nem szoktuk szóalkotási módnak tekinteni, jöllehet ezek révén is nő – a mindenkori szinkroniában – a köznyelvi lexémák száma. Papp István ebbe a körbe sorolja még a „jelentésbeli szóalkotás” különféle eseteit is (i. m. 8–11). A jelentésbővülést vagy a metaforikus, metonimikus névátvitelt szintén nem a szóalkotásmódok között tartjuk számon. Ilyenkor ugyanis a meglevő lexéma bővül (alkalmilag vagy állandósulva) új jelentéssel, ezért a szó polisziémiájáról beszélünk.

Ez a jelenség párhuzamba hozható a **szófajváltás** kérdésével. Például a *reggel* határozószó főnevesülésével vagy a *hátra, haza* határozószó igekötővé válásával sem keletkezik – a magyar grammatikai hagyomány alapján s szerintem sem – új lexéma, hanem a régi lexéma bővül új szófaji értékkel, ami magában foglalja az új jelentést, valamint az új szintaktikai és morfológiai viselkedést. Ilyenkor az eredetileg egy szófajú lexéma két- vagy többszófajúvá válik (ezek a lexikai szófajok), s a lexéma ezek közül vagy az egyik vagy a másik szófaji értékben realizálódik a mondatban (ez az aktuális szófaj). A magyarra (mind a régi nyelvre, mind a maira) erősen jellemző a többszófajúság. Ennek, valamint a szófajváltási irányoknak (azaz a szófaji előzmény–következmény viszonyoknak) a feltérképezése és megfelelő (szimbólumokkal vagy táblázatban való) ábrázolása külön előadás témája lehet (de mivel ezúttal nem vesznek részt a változásban morféma, nem tartozik a mostani konferencia tárgykörébe). – A szófajváltás kérdéséhez lehet majd hozzákapcsolni a nemzetközi szakirodalomban **konverzió**nak (néha transzpozíció) nevezett jelenséget, amit zéró morféma deriváció) is hívnak, és általában szóalkotási módnak tartanak (vö. Glück 1993; Lewandowski 1994; Яруева 1998; Pusztai 1999). Az egész magyar grammatikai hagyománynak megfelelően a derivációt én is képző segítségével történő szóalkotási módnak tartom; eszerint tehát a szófajváltás nem szóalkotási mód (nem születik ilyen módon új lexéma sem), hanem olyan mondat-tani, alaktani és jelentésbeli változás, melynek eredményeképpen polisziémia, a meglevő lexéma több jelentése s egyúttal több szófaja áll elő.

A Papp István-féle rendszerezésben az ún. „külső szóalkotás” utáni második nagy csoport a „szóalkotás alaki eszközökkel” (Papp 1963: 11–29). Ez az előzőnél is gazdagabb, több altípust felölelő szóalkotási mód. Ebben számba veszi a szóösszetételt, a szóképzést, a kettő között (‘inter’) az ikerítést, valamint a ritkább szóalkotási módok viszonylag széles skáláját (ezeket „korcs alakulatok”-nak nevezve: i. m. 23). Az ide vont szóalkotási módok: a tükörszók, a népetimológia, a szóhasadás, a szórészek önállósulása, a hangrendi átcsapás, az elvonás, a szócsontkítás, az összerántás, végül a betűszók.

*A magyar nyelv története* (Benkő 1967) a szóképzés és a szóösszetétel után, a ritkább szóalkotásmódok között a szórövidülésről és a rövidítéses továbbképzésről, majd a ragszilárdulásról, az elvonásról, a szóhasadásról és a szövegyülésről beszél.

*A magyar nyelv könyve* a két fő szóalkotási mód után, a ritkább szóalkotási módok között a szóelvonást, a szóhasadást, a mozaikszó-alkotást, a szövegyülést és a népetimológiát tárgyalja (Cs. Nagy 1991: 272–99).

Az *Új magyar nyelvtan* és a *Strukturális magyar nyelvtan* Morfológia kötete csak a két fő szóalkotási módról beszél. A szóösszetételek főcím alatt megemlíti az iker-szavakat, azzal a megjegyzéssel, hogy „a mellérendelő összetételekkel rokon, de nem azonos jelenség”-ről van szó (Kiefer-É. Kiss–Siptár 1988: 264; Kiefer 2000: 525), ezért vizsgálatukat elhárítja.

*A Magyar grammatika* (Lengyel 2000) ide vágó fejezete a szóképzés és a szóösszetétel után, a ritkább szóalkotási módok között a következőket mutatja be: ikerítés, szórövidülés és továbbképzése, elvonás; a mozaikszók között: betűszók, szóösszevonás, egyéb mozaikszók, szóhasadás; valamint a népetimológia és a szándékos szóferdítés s végül a tulajdonnevek köznevesülése és az elemszilárdulás.

2. Abból a szempontból szeretném áttekinteni a szóalkotásmódokat, azok történetét, hogy milyen szerepet játszottak a különféle szófajok, illetőleg szófajba tartozó szavak keletkezésében, az állomány bővülésében a magyar nyelvtörténet folyamán; hogy melyik szófajcsoport erősödésében milyen mértékben vettek részt az egyes szóalkotási módok. Arra a szempontra is tekintettel leszek, hogy a tárgyalt szóalkotási mód hogyan viszonyul a szófaji érték kérdéséhez: azaz eredményezi-e a kiinduló lexéma, illetve lexémák szófajának megváltozását, s ha igen, ezt milyen irányban teszi; vagy másik oldalról nézve: az újonnan keletkezett, valamely szófajba tartozó szó milyen szóalkotási módok eredménye lehet a magyar nyelvtörténet különböző korszakaiban.

Ez egy nagyobb tanulmánynak a problémaköre, ezért ezt mostani előadásomban – az időkerethez alkalmazkodva – korlátoznom kell. Ezt két vonatkozásban is teszem.

Egyrészt a szófajok körét szűkítem le: nem beszélek az ún. nagy lexikai kategóriák (azaz az alapszófajok) közé tartozó igékről, igenevekről és névszókról (ezekkel bőségesen foglalkozott már a szakirodalom), csak a névmásról és a határozószóról, valamint a kis lexikai kategóriák (tehát a viszonzyszók) bővüléséről (vö. Ladányi 1999: 218–22).

Másrészt a vizsgált szóalkotási módok körét is leszűkítem: részletesen csak a szóösszetételről fogok beszélni, a többiről csak problémafölvető jelleggel szólok.

2.1. A **szóösszetétel** a vizsgálatba bevont szófajok többségének keletkezésében játszott kisebb-nagyobb szerepet a magyar nyelvtörténet folyamán. Szerves, azaz szintagmából keletkező (endocentrikus) és szervetlen, azaz nem szintagmából keletkező (exocentrikus) összetételekről fogok beszélni. (A névmásokkal és a névmási határozószókkal kapcsolatban külön említtem a névmásra jellemző előtagot tartalmazó összetételeket, pl.: *ugyanaz, néhol*, a határozószókon belül pedig elkülöníttem a névutós szerkezetből, azaz a morfológiai természetű szerkezetből keletkezetteket, pl. *azután, útközben*).

2.1.1. E szóalkotásmód fontos és erős a **névmások**, különösen a főnévi, melléknévi és számnévi névmások keletkezésében.

A **mutató** névmások közül az **ómagyar** korban jöttek létre az *ugyan-, mind-,* valamint az *ím-, íme-, am-,* névmásra jellemző előtagúak (pl. *ugyanez, ugyanazon, ugyanolyan, ugyanannyi; mindez, mindaz; ímez, ímilyen*), a *-féle, -nemű* utótagúak (pl. *afféle, ilyennemű*). Ómagyar kori a *kicsoda, micsoda, minemű > minő* összetett **kérdő** névmás is. – Összetettek lettek az ómagyar korban az *a-, az-* előtagú **vonatkozó** névmások, a *vala-* és a *né-* előtagú **határozatlan** névmások, az *akár-* előtagú **általános** névmások. (Megjegyzem: a *vala-* előtagú névmások hosszú ideig nemcsak határozatlan, hanem vonatkozó és általános névmási szerepet is betöltöttek; sokszor meg sem lehet állapítani, milyen névmás a *vala-* előtagú; pl. MünchK. 86ra: „*Valamit* mōdand tūnēctec tēgētēc”: ‘valamit’, ‘amit’ és ‘bármit’ jelentésű is lehet a *valamit* névmás.) – Az általános névmások közül a megengedő értelmű *bár-* előtagúak csak a **középmagyar** korban jöttek létre: *bárki, bármely*. Ekkor keletkezett a ‘senki’ jelentésű, rövid életű *névalaki* (MA., PPB.: *nequis*).

A **személyes** névmások eléggé zárt rendszerébe is lépett összetett elem a középmagyar korban: a *jómagam, jómagad* stb. nyomatékos ‘én, te stb. sajátmaga’ jelentésben: 1632: „*vala ket ezüst pohara Kadar Istuannak az egiket ugia(n) io maga Czenaltata*” (SzT.).

Az *egy* és *más* határozatlan névmás összekapcsolódásából viszont új szófajú, pontosabban új névmási alkategóriájú szó, az *egymás kölcsönös* névmás keletkezett már az ómagyar korban.

Az **újmagyar** korban is fontos szerepet játszik az összetétel a névmási rendszer, főként a főnévi, melléknévi és számnévi névmások bővülésében. Új elemként kerül a **mutató** névmások közé néhány *szint-* előtagú, azonosító szerepű névmás: *szintílyen, szintolyan* (és névmási határozószó: *szintígy, szintúgy*); az előtag a *szinte* határozószó ‘teljesen, egészen’ jelentéséből vezethető le, alaki rövidüléssel. Mondattani tapadással keletkezett néhány *csak-* előtagú, azonosító szerepű névmás: 1898: „Ilyen helyütt a cseléd *csakolyan* [‘ugyanolyan’], mint a többi háznép” (TESz.; EWUng.). Újnak látszanak némely *-fajta* utótagú összetételek is: *ilyfajta, olyfajta*. – A **kérdő** névmások közül új elemnek látszik a *-féle, -szerű* képzőszerű utótaggal alkotott *hányféle, milyen-szerű* ‘miféle’. – Ekkor lépett a **határozatlan** névmások közé az *egy* előtaggal bővült *egynéhány* (az *egy* olyanféle nyomósító funkcióban fordul elő benne, mint az *egykönnyen, egyhamar* határozószókban); az ‘egy s más, ez-az’ jelentésű *egymás* határozatlan névmás *mi-* előtaggal egészült ki: *megymás*. – Az **általános** névmások körében erősödik a *bár-* előtagúak csoportja: *bármelyik, bárminemű, bárminő*. A *se-* előtagúak közül új lehet a *sehány, semennyi, semekkora; semmilyen, semminemű, semmiféle, semminő* (a hosszú *-mm-* geminálódás eredménye).

2.1.2. Az összetétel a **határozószók** körében igen erős szóalkotási mód. **Ósmagyar** kori rétege még vékony (pl. *ittegyel, ottogyan, holott* ‘hol, ahol; amikor’, *tahát* ‘akkor’, *ihol, néha* ‘valamikor’, *sumha; tegnap, holnap*, esetleg az *éjszaka*. Ósmagyar kori lehet a rekonstruált *\*ellenbelen* (> *ellenben* ‘szemben’) névutós szerkezetből

keletkezett összetett határozószó is; ezt a feltevést az ÓMS. „anyat ezes fyaal egembelu ullyetuk” adata engedi meg (*egyenbelé* ‘egyetemben, együtt’).

Az *ómagyar* korban sok, névmásra jellemző előtagot tartalmazó összetett határozószó keletkezett, főleg a névmásoknál említett előtagokkal: *amott, imehol, ugyanottan, ugyanazonnal* ‘ugyanakkor’ (JordK. 670); *ahol, aholott, amíg, amikor, azmint, amennyire, amiért; valamikor, néhol, egyébkor, másként; akármikor, akármint, sohonnan* stb. A *bár-* előtagú általános névmási határozószók (a névmásokhoz hasonlóan) középmagyar koriak.

Az *ómagyar* korban és később egyre több ún. szerves (endocentrikus) összetétel keletkezett. Mellérendelő például: *olyigen, úgyannyira, ígyképpen* (rokon értelmű adverbiumokból); *tétova, téstova* ‘ide-oda’, *idetova, idestova, egyszersmind, innentova* ‘ezután, ettől kezdve’ (ellentétes értelmű határozószókból). – Az alárendelő összetételek közül jelzős (*másnap, mezítláb, négykézláb; midőn* (< *mi időn*), *sokadmagával, miokáért* ‘miért’, *otthon* stb.) és határozós összetételek keletkeztek (*mindörökké, mindvégig, mindjárást, mindaddig, elvégre* ‘egészen végig’ stb.)

Szervetlen összetétel jóval kevesebb született: *mígnem, hogynem, esmég ~ ismét, alighogy* stb. – Bizonyos névutós névmások, névszók viszont erősödő tendenciával tapadtak össze: *azután, ezelőtt, azolta, azonközben; mielőtt, minekelőtte; másképpen, másfelől; egyaránt, sokképpen, balfelől, jobbfelől, tegnapelőtt, talán az időnapelőtt* (DöbrK. 261) stb. Az *ómagyar* korban keletkezett, de hamarosan ki is veszett a *hátmegől* és a *hátmegé*: a *hátmegől* az ablativusi jelentésében gyengülő *hátul* ‘hátról’ pótlására, a *hátmegé* pedig az egyre inkább igeekötőszerűen viselkedő *hátra* jelentésének kifejezésére jöhetett létre: ÉrsK. 29: „[okak fordwnak *hathmege*”. (Kiveszésük a *hátról, hátulra* keletkezésével óárhuzamosan az *ómagyar* kor után zajlott.)

A *középmagyar* korban tovább bővült minden összetételi típus; a névmásra jellemző előtagot tartalmazók közül például a nyomósító és azonosító előtagos mutató névmásiaké: *amarra, imígy-amúgy* stb., az *a-, az-* előtagú vonatkozó névmásiaké stb. Új típusként jelentkeztek a *bár-* előtagú általános névmási határozószók.

Erősen gazdagodó csoport a szerves összetételeké: mellérendelő például: *maholnap, hébe-hóba, elől-hátul, alul-felül, egyre-másra, összevissza, szegről-végről, körül-belül* (helyhatározóként), *keresztül-kasul, ízzé-porrá, dérről-dúrral, immel-ámmal, sebbel-lobbal* stb. – Jelzős alárendelő összetételek: *jóformán* ‘jól, jócskán’, *szabadlábbon, szabadlábba* (ezek német mintára alkotott tükörszók), továbbá *szépszerént, szépszerével, másodízben, másodrendben, másodmagára, egyvégtében, lóhalálában; értelmezős szerkezetből: onnan-föllyül, ottbenn, odaki; alanyos: lélekszakadva; határozós: csakhamar, mindinkább* stb.

A mondatban egymás mellett gyakran fellépő szavak összekapcsolódása (szervetlen összetétel) a határozószók körében továbbra is viszonylag gyenge szóalkotási mód maradt (a kötőszók és a módosítószók keletkezésében jelentősebb volt): *korántsem, korántis, máris, mármost, máma* (< *már ma*), *nemrégiben* stb. – Névutós szerkezetekből ebben a korban is keletkeztek összetételek: *rendkívül, szemközt*. (Keletkezéstörténeti, jelentéstörténeti vonatkozásaik – miként a korábban és a később említett összetett határozószóknak is – hosszabb elemzést kívánnának.) A középmagyar korban új típusként jelentek meg azok a *felé* ‘irányába’ névutós összetételek, melyekben lativusi

irányú határozószó, igekötő az előtag (a névszó, illetőleg névmás tövű *félfelé* ‘félre’, *kétfelé*, *másfelé* típus ómagyar kori): ilyenkor általában az irány nyomatékosításáról van szó: *aláfelé* ‘lefelé’, *felfelé*, *hazafelé*, *odafelé* stb.

**Újmagyar** kori összetett határozószó nagyon sok van: mind mellé-, mind alárendelő, mind szervetlen, mind névutós összetett adverbium. Általuk is tovább erősödik az összetétel mint szóalkotási mód (minden összetételi típusban). Mai határozószóinknak mintegy a fele összetett (vö. Sebestyén 1975).

Újmagyar kori mellérendelő összetétel például (a rokon- vagy ellentétes értelmű szavak összekapcsolásával keletkezett): *agyba-főbe*, *derűre-borúra*, *egyre-másra*, *félbe-szerbe*, *előbb-utóbb*, *élve-halva*, *felibe-harmadába*, *félig-meddig*, *hegyén-hátán*, *hellyel-közzel*, *ideig-óraig*, *izig-vérig*, *jövet-menet*, *kénytelen-kelletlen*, *kézen-közön*, *kézze-lábbal*, *kurtán-furcsán*, *lépten-nyomon*, *okkal-móddal*, *összevissza*, *sülve-főve*, *szeგრől-végről*, *széltében-hosszában*, *szőrén-szálán*, *tárva-nyitva*, *télen-nyáron*, *tűzzel-vassal*, *üggvel-bajjal*, *végre-valahára* stb.

Az alárendelés kisebb erejűnek látszik; alanyos összetétel: *arcpirulva*, *szívrepesve*, *szívszakadva*; tárgyas: *dolga végeztenül*, *fogcsikorgatva*, *karöltve*, *lélegzet-visszafojtva*, *rangrejtve*, *vállvetve*; határozós: *karonfogva*, *visszavárolag*; jelzős: *balkézzről*, *életfogytig*, *fenemód*, *ilyenformán*, *jószerevel*, *kétrét*, *körmeszakadtáig*, *kutyafuttában*, *másodkézből*, *nagymértékben*, *sajátkezűleg* stb.

Szervetlen összetétel: viszonylag gyenge típus: *alighogy*, *nemkülönben*, *nemsoká*, *sohasem* stb.

A névutós összetételek közül újmagyar koriak: *magánkívül*, *módfelett*, *többfelé*, *túlfelől*, *útközben*, *visszafelé* stb.

Az eddigiek alapján az összetételről összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy különösen a határozószók körében, de a korábbi századokban a névmások csoportjában is erős, termékeny szóalkotási mód.

2.1.3. Az ún. kis lexikai kategóriákban, a **viszonyszók** körében sokkal gyengébb ez a szóalkotásmód, de (a névelőn kívül) itt is megjelenik. Az **igekötők** között az **ómagyar** korban tűnnek föl az ún. halmozott vagy kettős igekötők, az *elbe*, *elki*, *elfel*: TihK. 233: *el fel mene urhoz*. (Keletkezésükre nem térek ki; l. D. Máta 1989: 39–41, 1992b: 690–2.) Az ilyen, legrégebbi igekötőkből keletkezett kettősségek még talán felfoghatók összetett igekötőknek, de az újabb igekötők halmozása, az *el-haza*, *alá-fel*, *fel-alá-fél* már inkább összetett határozószóként kapcsolódnak az igehez. A középmagyar kor vége felé használatuk ritkul, majd kiveszik.

2.1.4. A **névutóra** egy-két összetett adatunk van csupán, az is a kódexekből: ÉrdyK. 334: „*ez vylaag zerezerten predicallany*” (határozószóként gyakoribb: *szerén-szerte*, *szerte-szerént*).

2.1.5. A **kötőszók** körében erősebb ez a szóalkotási mód. Első elemei már az **ősmagyar** korban megszülettek (vö. Juhász 1991). Például az *avagy* választó kötőszó (már az ÓMS.-ban előfordul): előzménye egy ‘az van’ jelentésű *a(z) vagy* utalószerző alanyi alárendelésű összetett mondat főmondata volt. Régiségére utal az is, hogy igei

tagja archaikus forma, E/3 személyben ragtalan alak. Ósmagyar kori összetétel lehet a predikatív szerkezetből kötőszóvá vált *azaz* is. – E szerves összetételek mellett szervetlenek (exocentrikus összetétellel létrejött lexémák) is keletkezettek már az ósmagyar korban; például a *hanem* (vö. KTSz.: „*e3 nem ygeb germuk hanum y[t[en]]*”).

**Ómagyar** kori a kódexekből ismert *tudnimélt*, *tudniillik*, melyek a latin *scilicet* (< *scirelicet*) megfelelőjeként jöttek létre. Nem valószínű, hogy a beszélt nyelvben is éltek volna. Alany–állítmányból álló főmondatból keletkeztek. A *jöllehet* kötőszó a *jól* határozóval determinált *lehet* állítmányból született. – E szerves összetételek mellett az összetett kötőszók többsége szintagmatikus viszonyban nem levő elemekből keletkezett, csupán a gyakori egymás mellett állás eredményeként. Különböző funkciójú kötőszók összetétele például a *hogya*, *mintha*; *csakhogya* ‘azonban’; *merthogy*, *miérthogy*, *hogymivel*. Mindegyik összetett kötőszó keletkezése külön történet lehetne.

A **középmagyar** korban is erős a kötőszók körében a szóösszetétel mint szóalkotási mód. Ekkor is összetett mondatban, egymás mellé kerülő kötőszókból vagy más elemekből keletkeztek az új összetett kötőszói lexémák. – Két kötőszó összetapadásával jött létre például a *mivelhogya*, *minthogya*: • esetükben az összetett mondat közbülső mellékmondatát csak egy kötőszó képviselte, s ez kapcsolódott össze az őt követő mellékmondat kezdő kötőszavával: 1591 u.: „*diznaiat kereste akkor mivel hogya el loptak*”(SZT.); kiegészítve: ... *kereste, mivel* (az történt), *hogya* (itt magyarázó kötőszó, de ‘mert, mivel’ jelentésű okhatározói kötőszóként is használatos volt). – Szintén magyarázó kötőszó lett a (különféle funkciókban használt *még* és a *pedig* kötőszó összetétele. A *vagy* választó, illetve magyarázó kötőszó az *is* nyomatékösítő partikula tapadásával vált választó, illetve magyarázó kötőszóvá: 1739: *vagy-is* (TESz.; EWUng.). – Középmagyar kori több *csak* elő- vagy utótagot tartalmazó kötőszó: *csakugyan*, *ugyancsak*, *akárcsak*, a *-ha* utótagú *bárha* stb.

A kötőszóhoz a középmagyar korban is hozzátapadhatott a környezetében gyakran előforduló tagadószó: *nehogya*, *nemhogya*, *hogyse*, *semhogya*: 1695: „*az olyantól mégis jobban elküldhetni, semhogya más parasztember által*” (TESz.; EWUng.); vö. még: *semmint*, *mintsem*, *mígnem* stb. – Különféle elemekből háromszoros összetételek is keletkeztek: *hacsaknem*, *hanemcsak*, *hanemha*, *hogysemmint* stb.

1772 után, az **újmagyar** korban is sok összetett kötőszó született, főleg különböző kötőszók összetapadásából: ellentétes kötőszó lett az *ámde*, a helyreigazítás, helyesbítés, pontosabb kifejezés jelölésére szolgáló *éspedig*, a *háthiszen*, a megengedést és ellentétet kifejező *bárha* ‘ámbár, jöllehet’ (1854: SZT.), a hasonlító *akárha* stb. – A *hacsak* kötőszóból és a *nem* tagadószóból keletkezett a tagadás utólagos megszorítására szolgáló *hacsaknem* ‘legfőljebb’, határozószó vagy partikula és kötőszó vagy tagadószó összekapcsolódásából az *alighogya*, *mármint*, *márpedig(len)*, *mégpedig(len)*; *mégse*, *semhogya*, *úgyse* stb.

2.1.6. Végül a módosítószók és a partikulák keletkezésében is elég nagy szerepet játszik a szóösszetétel.

**Módosítószók:** Az **ómagyar** korban született a már meglevő *talám* ~ *talán* módosítószó (← *találom* ) megismétléséből, majd az utótag megrövidülésével a

*talántán* (~ *talántál*), ebből a *ne* tagadószóval tovább bővített *netalántán* (~ *netalántál*). – Két mutató névmási határozószó, illetve belőlük lett módosítószó kapcsolata a *tal-ügy* ‘valóban, igen, bizony, úgy van’ (MűnchK. 26vb); igenlő felelőszóként használták, bár lehet, hogy csak laza összetétel vagy inkább csak állandósult szókapcsolat volt, az sem sokáig.

A főmondati szerepű *való* és *bizony* összetételéből is módosítószó, igenlő felelőszó keletkezett: MűnchK. 15va: „Hizítec é hog ... Mondanak nèki *Valobizō* vr”. (Az eldöntendő kérdésre felelő, a nyilatkozat valószínűségi fokát megmondó módosítószók közé vonom a velük rokon felelőszókat, a valószínűségi fokok két „végpontját”, mint a *nem*, a *valóbizony*, a későbbi *igen*, *persze*, *dehogy* stb. azzal a megjegyzéssel, hogy ezek nem csupán eldöntendő kérdésre adható válaszok lehetnek, hanem lehetnek reagálások kijelentő és felszólító mondatra is, pl. „Gyere ide gyorsan!” – „*Dehogy*, soha!” vagy „*Igen*, azonnal!”). – Ezeket más rendszerezések külön szófajnak minősítik, vagy a partikulák közé sorolják.)

A *középmagyar* korban tovább erősödik az összetétel ebben az erősen gyarapodó szóosztályban is; főleg szervetlen összetételek születnek: *aligha*, *alighanem*: 1765: „*alig ha* kez.n.l nintsen ... *alig ha* meg nem mutatná” (SzT.). A *hát* partikulából és a *ha* kötőszóbból az esetlegesség kifejezésére alkalmas módosítószó lett: 1763: „*hátha* a francia által a törökkel czimborál” (SzT.). – Több új módosítószóba épült bele a *csak* partikula: 1566: *csaknem* (TESz.), 1772/1912: *csakugyan* (TESz.), 1762: *majdcsak* ‘csaknem’ (SzT.), 1552: *ugyancsak* ‘bizony, valóban’ (TESz.). – Határozószói előtagból és a *sem* utótagból keletkezett a *korántsem*. A *koránt* jelentése ‘idejében, kellő időben’, a tagadószóval együtt ‘még a maga idejében sem’ jelentésű lett, tehát ‘máskor még kevésbé’ → ‘egyáltalán nem’. (Ebben a jelentésben az *éppen nem*, *egyáltalán nem*, *teljességgel nem* tagadózós kapcsolat is előfordul: 1690: „az Istent nyavalyájában *teljességgel* meg *nem* kereste” (PP.: PaxCorp. 755). A hasonló jelentésű ómagyar kori *ingyen sem* lassan visszaszorult.

Különféle, a mondatban egymás mellett álló elemekből tevődött össze a *minthogy*, *hogyne*, *dehogy*, *dehogynem*: [Megteszed?] „*Hogy ne* tenném meg?” → *hogyne*. [Megteszed?] „*De hogy nem* tenném meg?” → *dehogynem*: 1682: „Azt mondod: Christus Judast ecclésia köüetésre nem itilte. *De hogy nem*, hiszen azt mondgya neki: jaj annak az embernek” (NySz.), *alighogynem*, *majdcsaknem* stb. Középmagyar kori a névutós összetételből származó *kétségkívül* ‘kétségtelenül’ módosítószó is.

Az *újmagyar* korban is elsősorban szervetlen összetételek keletkeztek: *csakis*, *épphogy*, *éppencsak*, *éppenhogy*, *éppenhogycsak*, *majdnem* stb. A *csakis* a ‘bizony’ jelentésen kívül (1870: TESz.) bizalmas társalgásban állító alakú kérdésre, közlésre vagy felszólításra egyszavas felelet is lehet, annak kiemelésére, hogy a feleletet magától értetődőnek tartjuk. Mondattani tapadással jött létre a megszorító értelmű *csak* partikulából és az utána következő *is* kötőszóbból (TESz.).

Szerves összetétel kevés keletkezett. Mégis: szóismétléssel jött létre a ‘majdhogynem’ jelentésű *majd-majd* mellérendelő, jelzős szintagmából a *mindenesetre*, határozószóbból az *úgymond* ‘úgyszólván, állítólag’ alárendelő összetétel.

2.1.7. A **partikulák** keletkezésében (a kötőszókhöz és a módosítószókhöz képest) kisebb szerepet játszik a szóösszetétel. (Itt a szófajváltásnak van nagy jelentősége, s így lexikai síkon többszófajúak a partikulaként is fellépő szavak. Felismerésük történeti, illetve írott anyagon nem könnyű, mert lényeges jegyük a nehezen rekonstruálható intonáció.)

Az **ősmagyar** kori ‘vajon’ jelentésű *avagy* partikula (az *avagy* kötőszóhoz hasonlóan) főmondati szintről, alany + állítmány kapcsolatából sülyedt le, s vált a mondat szerkezetébe be nem épülő partikulává.

Az **ómagyar** korban szervetlen összetételek keletkeztek. Különböző elemek összetételével jött létre a *vajha*. Szintén óhajtó mondatban keletkezett az *avagycsak*, *akárccsak* (‘bárccsak’), feltehetőleg az ómagyar kor vége felé, a tagok jelentése ugyanis elég eleven. (A *csak*-nak önmagában is van ‘bárccsak’ jelentése.) – A tagadva kérdező mondatokban keletkezett mondattani tapadással a *nemde*, *nemdenem*, *minem*, *midenem*, *minemde* stb. Keletkezésükben a gyakori egymás mellett álláson kívül fontos szerepet játszott a figyelemfelhívás és a nyomatékosítás (vö. Juhász 1991: 501–13, 1992: 815–38).

A **középmagyar** korban tovább erősödött, gyarapodott a partikulák szófaja, összetétel révén is. Csak szervetlenek: az *ám* és a *bátor* partikulából keletkezett az *ámbátor*, majd a rövidült *ámbár*, ‘akkor hát’, ‘bárccsak’ jelentésben is. Ezt az óhajtó mondatbeli modális partikulai szerepet lassanként átvette a Szenczi Molnár Albert által (1604) még ‘legalább’ jelentésben szótározott *bárccsak* és a *bárha*. Gyarmathi a „kívánó adverbiumok között említi az „Oh vajha bársak!”, *detsak!* partikulát (Gyarmathi 1794: 278). A *csak* partikula a *nem* tagadószóval is alkotott összetett partikulát: *csaknem* (1566: TESz.; EWUng.). Ekkori az ellentétet nyomósító *mégse*, *mégsem* előfeltevést kifejező árnyaló partikula is: 1670: „Úgy látom mindazáltal, szívében mégsem eléggé víg” (SzT.), az *igenis*: 1659: „Igenis szükséges a szabad akarat ez érdemre” (NySz.); lásd még: *mégis*, *mégiscsak* (SzT.). – Egyéb összetételek: két partikulából lett a *legalábbis*, 1751: „Vagyon leg alább is Harmincz esztendeje, hogy ...” (SzT.). A régi *hagyd* > *hadd* és a *-sza* partikulából jött létre a *haddsza* (1645: TESz.; EWUng.), mely – a *hadd*-hoz hasonlóan – óhajtó mondatban modális partikula lett. – Az *ugye* modális partikulában mondattani tapadással forrt össze a helyeslést, bizonygatást jelölő, ‘igen, valóban’ jelentésű *úgy* módosítószó és az *-é* kérdő partikula. Az állítás helyességének, az abba való beleegyezésnek megerősítését sürgető kérdő mondatokban keletkezhetett: 1585: „siccine: *Vgye?*” (Cal. 977) ‘nemde?’; később a kérdő hanglejtés fokozatos csökkenésével ‘lám, bezzeg’ jelentésű árnyaló partikulaként is használták (1604: MA.).

Az **újmagyar** korban is bővült összetétellel a partikulák osztálya. Szervetlen összetétellel keletkezett modális partikula lett az óhajtó mondatbeli *héhja* (DebrGr. 141), *bárha*, a kérdő mondatbeli *nemde*, *nemdebár*, talán az *ugyan úgy-e?* (AkNyt. 262), *hát vallyon?* (DebrGr. 138), az *ugyebár*, a gúnyos attitűdöt jelölő *éppen bizony* ‘bezzeg, éppen’ (DebrGr. 141), a rémakiemelő *csupán csak* (Szvorényi 225) stb. – Szerves összetétellel jött létre az *úgyszólván* ‘szinte’ stb.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szóösszetétel a névszókon és az igéken, igeneveken kívüli szófajokban is fontos szóalkotási mód, bár az egyes szófajokban



eltérő mértékben. Az évszázadok haladtával ebben a körben is erősödik; csak a névelő, a névutó és az igekötő keletkezésében nem játszik szerepet.

2.2. A továbbiakban csak vázlatosan jelzem, hogy a téma folytatását hogyan képzelem. (Zárójelben megjegyzem, hogy a további szóalkotási módok történetének áttekintésekor sem foglalkozom az igékkel, az igenevekkel és a névszókkal, csak a többi szófajjal.)

A szóösszetétel után az **ikerítésről** lenne szó. (Tehát az ikerítést nem a ritkább szóalkotási módok közé sorolom.) Az ikerítés nagy irodalmából csak Kelemen Józsefre (1939), Papp Istvánra (1963) és Szikszainé Nagy Irmára (1993) utalok. – Az ikerítést önálló szóalkotási módnak tartva kifejtem, milyen produktumokat tartok ikerszónak, milyeneket nem. Érintem azt is, hogy az ikerítés milyen viszonyban van a szóösszetétellel, továbbá mely szófajok gyarapodásában játszott szerepet és milyen mértékben. – Jelzésszerűen: csak a hangtani variánsokat gondolom ikerítéssel (mint szóalkotási móddal) keletkezett ikerszónak, mint például az *ici-pici*, *dírmeg-dörmög*; bár ezek is és a *nőttön-nő* típusú szavak is alapszófajokat képviselnek, mégis jelzem, hogy ez utóbbiakat nem ikerítéssel keletkezett ikerszónak, hanem összetétellel keletkezett összetett szavaknak tartom: a *-ton/-ten* ~ *-tön* igenévképzős igék határozós szószerkezetet alkottak a hasonló tövű igékkel, és ezek összetételéből keletkeztek a *nőttön-nő*, *várton-vár* típusú összetett szavak. – Ezekről elkülönítem a *réges-régen*, *szünös-szüntelen*, *teliden-tele*, *túlontúl* típusú kifejezéseket, mivel ezekben nem hangtani, hanem morfológiai különbség van a két tag között (képző vagy rag van (általában) az első tagon), és két tömorfémát tartalmaznak. A *Magyar nyelv történeti nyelvtanában* az ilyen határozószókat a mellérendelő összetételek között tárgyaltam, „a tö változó ismétlődésével keletkezett összetettszószerű alakulatok”-nak nevezve őket. (D. Mátyai 1992a: 621). Azóta az a kérdés fogalmazódott meg bennem, hogy mivel ezek nem aktívan létező szavak összetételével keletkeztek, ugyanakkor két tömorfémát tartalmazó összetett szavak, nem mondhatjuk-e azt, hogy összetett szó nemcsak összetétellel, hanem ikerítéssel is keletkezhet? Aztán erre úgy feleltem magamnak, hogy nem érdemes a rendszerezést tovább bonyolítani, az ilyen elemek (nyelvtanirói döntés alapján) a szóösszetétel és az ikerítés alá is besorolhatók, jelezve sajátos jellegüket (persze nem biztos, hogy ez a legjobb megoldás).

2.3. Ezt követi a **szóképzés** tárgyalása (itt is elhárítva az igék, igenevek, névszók derivációját). Most úgy látom, hogy a képzés biztosan csak a névmások körében jelenik meg (akár mint kiindulás, akár mint eredmény), ott is csak az ősmagyar, az ómagyar és a középmagyar korban: *ilyen*, *olyan*; *ilyetén*, *olyatán*; *ilyes*, *olyas*, *milyes*; a *-féle* és egyéb képzőszerű utótaggal alkotott névmások stb. – Megvizsgálendő a képzéssel létrejött, illetve a képzett szóból keletkezett határozószók kérdése: ilyen például a *bizton*, *folyton*, *rögvest*. – Ha a középfokjelet képzőnek minősítenénk, akkor a *kijjebb*, *lejjebb*-féle határozószókról is itt kellene szólni. De mivel ezt jelenek tartom, (a ritkább szóalkotási módok között) a ragszilárdulás mellett jelszilárdulásról is kell beszélni (vagy összefoglalóan morfémaszilárdulásról). De más kérdések is fölmerülnek: például, hogy az *-an/-en*, *-ul/-ül* stb. ragos melléknemek, a *-szor/-szer* ~ *-ször*

ragos számnevek toldalékai ragok-e, s így a szavak névszók maradnak-e, vagy képzők, s akkor adverbializáció következik-e be. Majtyinszkaja (1967) még az aktivitásukat elvesztett primer határozóragokat is képzőnek tekintette. Mindez az esetrendszer felfogásától is függ (vö. Antal 1961; Kiefer 1987; Balázs 1988). – Meg kell gondolni a nyelvjárási *elfele alszik, megfele hal* típusú szerkezetek *-fele* elemet tartalmazó igekötőinek státuszát is (vö. Sebestyén 1956). – (A szóképzés kapcsán vizsgálni kell az ún. zéró morfémás deriváció kérdését is.)

2.4. Az ún. ritkább szóalkotásmódok közül a szófaj megváltozását (az általam vizsgált szófajok körében) a **ragszikilárdulás** (a már említett jelszikilárdulást is beleértve) idézi elő. A ragszikilárdulás ilyen értelemben a szófajváltó képzéssel rokon: megvalósulása révén új szófajú, új lexéma áll elő. Ily módon leginkább határozószók, névutók és módosítószók (a középmagyar kortól igekötők) keletkeztek, illetve keletkeznek a magyar nyelvtörténet folyamán.

#### IRODALOM

- Antal László 1961: A magyar esetrendszer, *Nyelvtudományi Értekezések 29*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Balázs János 1988: Az egyeztetés szerepe esetrendszerünk kialakulásában, *Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 15–9.
- Benkő Loránd szerk. 1967: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Glück, Helmut szerk. 1993: *Metzler Lexikon Sprache*, Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler.
- Gyarmathi Sámuel 1794: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, Kolozsvár.
- A. Jászó Anna szerk. 1991: *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Trezor Kiadó.
- Juhász Dezső 1991: A kötőszók. A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 476–500, 501–13.
- Juhász Dezső 1992: A kötőszók. A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 772–814, 815–38.
- Kelemen József 1939: Szempontok az ikerszók vizsgálatához, *Magyar Nyelv 35*, 236–47.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1987: A magyar főnév esetei, *Magyar Nyelv 83*, 481–6.
- Kiefer Ferenc–É. Kiss Katalin–Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ladányi Mária 1999: A szóképzés és a szófaji kategóriák, in Kugler Nóra–Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 218–22.
- Lengyel Klára 2000: A ritkább szóalkotási módok, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Tankönyvkiadó, 337–45.

- Lewandowski, Theodor 1994: *Linguistisches Wörterbuch* 1–3, Heidelberg–Wiesbaden, Quelle & Meyer.
- Majtyinszkaja, Klara E. 1967: A magyar határozószók képzésének történetéből, *Nyelvtudományi Értekezések* 58, 142–7.
- D. Mátai Mária 1989: Igekötérendszerünk történetéből, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 187.
- D. Mátai Mária 1992a: A határozószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 2/1, Budapest, Akadémiai Kiadó, 570–661.
- D. Mátai Mária 1992b: Az igekötők, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 2/1, Budapest, Akadémiai Kiadó, 662–95.
- Cs. Nagy Lajos 1991: A szóalkotás módjai, in A. Jászó Anna szerk.: *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Trezor Kiadó, 272–99.
- Papp István 1963: A szóalkotás problémái, *Magyar Nyelvjárások* 9, 3–31.
- Pusztai Ferenc 1999: Kiss Gábor főszerk.: Magyar szókincstár, *Magyar Tudomány* 2, 199.
- Sebestyén Árpád 1956: A *-fele* toldalék szamosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez, *Magyar Nyelvjárások* 3, 35–51.
- Sebestyén Árpád 1975: A magyar nyelv határozószavainak tipológiájához, in *Congressus Tertius Internationalis Fenno-ugristarum*, Pars 1, Tallinn, 685–8.
- Szikszainé Nagy Irma 1993: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 197.
- Ярцева, В. Н. 1998: *Большой энциклопедический словарь. Языкознание*, Москва, Научное издательство «Большая Российская Энциклопедия».